

УДК 37.048.4 – 057.87**О.М. Докукіна, м. Київ***

ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається теоретичний аспект проблеми самовизначення особистості, розуміння її сутності в соціально-психологічних та психолого-педагогічних джерелах та механізми його виникнення і розвитку в старшому шкільному віці.

Ключові слова: самовизначення, ідентифікація, персоніфікація.

Центральним психічним процесом ранньої юності є активне формування самосвідомості. Соціальна ситуація розвитку особистості в цей перехідний період є унікальною: одночасно існують проблеми, успадковані від підліткового віку, і постають завдання самоусвідомлення, життєвого самовизначення. Цей симбіоз визначає основні структурні компоненти спрямованості та ставлень зростаючої особистості, специфіку інших особистісних особливостей старшокласників.

Становлення нового рівня самосвідомості у старшокласників зумовлює формування відносно стійкого уявлення про себе та особливого особистісного новоутворення – самовизначення.

Проблема особистісного самовизначення особистості вивчалася видатними психологами Б.Г. Ананьєвим, Л.С.Виготським, В.В.Давидовим, Д.Б. Ельконіним, Г.С.Костюком, О.М.Леонтєвим, С.Л.Рубінштейном та ін., які розглядали його як процес активного визначення людиною свого місця в оточуючій дійсності, осмислення нею сенсу власного життя.

Вивчення соціально-психологічних аспектів (І.С.Кон, А.В.Петровський, Т.В. Снегірєва, Д.І. Фельдштейн, В.О. Ядов та ін.) та психолого-педагогічних (М.І.Алексєєва, Г.О.Балл, Л.І.Божович, М.І.Боришевський, В.В.Давидов, І.В. Дубровіна, І.В.Жадан, О.В.Киричук, Б.С.Круглов, О.В.Мудрик, В.А Семіченко, Б.О.Федоришин, Н.В.Чепелева, Є.А.Шумілін та ін.) аспектів особистісного самовизначення свідчить, що саме у самовизначенні концентрується те найсуттєвіше, що визначає умови та специфіку розвитку особистості старшокласника.

Самовизначення особистості у соціології тлумачать як результат входження до її до певної соціальної структури і фіксацію цього результату: (Кенкманн П.О.) [8], приналежність до певного покоління, царини життя.

Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення були закладені С.Л.Рубінштейном [12; 13]. Проблема самовизначення розглядалася ним у контексті проблеми детермінації, в світлі визначеного ним принципу – зовнішні причини зумовлені внутрішніми умовами: «...ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об'єкта, ...кожна детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, як і самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта)» [13, с. 359]. У цьому контексті самовизначення постає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації; в понятті самовизначення, в такий спосіб, виражається активна природа «внутрішніх умов». Зовнішні причини, зовнішня детермінація для особистості – це соціальна детермінація. Самовизначення як самодетермінація, є, власне, механізмом соціальної детермінації. Проблема самовизначення, таким чином виступає вузловою проблемою взаємодії індивіда і суспільства, у ній чітко висвітлюються основні моменти цієї взаємодії: соціальна детермінація індивідуальної свідомості і роль власної активності суб'єкта у цій детермінації. На різних рівнях ця взаємодія має свої специфічні характеристики, дослідження яких викликало появу різних психологічних теорій щодо проблеми самовизначення.

Так, рівень взаємодії людини і групи був детально проаналізований у роботах А.В.Петровського, присвячених колективному самовизначенню особистості [10; 11]. У цих роботах самовизначення сприймається як феномен групової взаємодії. Колективне самовизначення особистості проявляється в особливих, спеціально сконструйованих ситуаціях групового тиску – ситуаціях своєрідної «перевірки на міцність», у яких цей тиск здійснюється всупереч із прийнятими цією групою цінностями. Самовизначення стає «способом реакції індивіда на груповий тиск» [11, с. 29]; здатність індивіда здійснювати таку дію є його здатністю діяти у відповідності зі своїми внутрішніми цінностями.

Так само вважає К.А.Абульханова-Славська, підкреслюючи, що самодетермінація, власна активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію є центральним моментом самовизначення. Самовизначення – це усвідомлення особистістю своєї позиції, яка формується всередині координат системи відносин, від того, як складається система відносин (до колективного суб'єкта, до свого місця у колективі та інших його членів), залежить самовизначення і громадська активність особистості [1, с.155].

Спроба побудови психолого-соціального підходу до самовизначення особистості у суспільстві була здійснена В.Ф.Сафінім

і Г.П.Ніковим [14]. Вони вважають, що розкриваючи сутність самовизначення особистості, слід приділити значну увагу суб'єктивному боку самосвідомості – усвідомленню власного «я», що є внутрішньою причиною соціального дозрівання. «Особистість, що самовизначилася», для авторів є синонімом «соціально дозрілої» особистості. У психологічному плані особистість, що самовизначилася – це суб'єкт, який усвідомив, що він хоче (має життєві плани, ідеали), що він може (свої можливості, нахили, обдарування), ким він є (свої особистісні та фізичні властивості), чого від нього хоче чи чекає колектив і суспільство; суб'єкт, готовий функціонувати у системі суспільних відносин. Самовизначення, в такий спосіб, це самостійний етап соціалізації, сутність якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення цілі й сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності з урахуванням співвіднесення своїх бажань, сформованих якостей, можливостей і вимог, що висуваються до нього з боку оточуючого суспільства [14, с.68]. Основними критеріальними етапами самовизначення вчені вважають рівень розуміння особистістю сенсу життя, рівень співвідношення «хочу» – «можу» – «є» – «вимагають» для конкретної особистості [14, с. 69].

У віковому аспекті проблема самовизначення найглибше і повно була розглянута Л.І.Божович [2; 3]. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів, вона наголошує, що вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення є афективним центром їхньої життєвої ситуації. Підкреслюючи важливість самовизначення, Л.І.Божович не дає його однозначного визначення; це «вибір майбутнього шляху, потреба перебування свого місця у праці, у суспільстві, у житті» [2, с. 380], «пошук цілі й сенсу свого існування» [2, с. 381], «потреба знайти місце у загальному потоці життя» [2, с. 388]. Найбільш ємним є визначення самовизначення як потреби об'єднати в єдину значеннєву систему узагальнені уявлення про світ і узагальнене ставлення до себе, і тим самим визначити сенс свого власного існування. Л.І.Божович характеризує самовизначення як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, формування внутрішньої позиції дорослої людини, усвідомлення себе членом суспільства, з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [3].

Нею визначена надзвичайно істотна характеристика самовизначення, що полягає у його двоплановості: самовизначення здійснюється «через діловий вибір професії та через загальні, позбавлені конкретності пошуки сенсу свого існування» [2, с. 393]. Наприкінці юнацького віку, на думку Л.І.Божович, ця двоплановість зникає.

І.В.Дубровіна вносить уточнення в проблему самовизначення, стверджуючи, що основним психологічним новоутворенням раннього юнацького віку можна вважати не самовизначення як таке (особистісне, професійне, ширше – життєве), а готовність до самовизначення, яка передбачає: а) сформованість на високому рівні психологічних структур, передусім самосвідомості; б) розвиненість потреб, які забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких центральне місце посідають моральні установки, ціннісні орієнтації й тимчасові перспективи; в) становлення передумов індивідуальності як результату розвитку та усвідомлення своїх здібностей та інтересів кожним старшокласником [6]. Психологічна готовність увійти в доросле життя і зайняти у ній гідне людини місце передбачає не завершені у своєму формуванні психологічні структури та якості, а певну зрілість особистості, яка полягає у тому, що у старшокласника сформовані психологічні механізми, які забезпечують йому можливість безперервного зростання.

У зарубіжній психології аналогом поняття «особистісне самовизначення» виступає категорія «психосоціальна ідентичність», розроблена і введена в науковий обіг американським ученим Еріком Еріксоном [16]. Центральним моментом, крізь який розглядається становлення особистості підлітків, є «нормативна криза ідентичності». Мається на увазі поворотна, критична точка розвитку, коли однаково загострюються вразливість і зростаючий потенціал особистості і особистість стоїть перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких має позитивний, а інша – негативний напрям. «Нормативний» розкриває життєвий цикл людини як низку послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічною кризою у взаєминах особистості з навколишнім світом, проте разом вони визначають розвиток відчуття ідентичності.

Головне завдання, яке постає перед індивідом у ранній юності, за Еріксоном, є формування ідентичності на протигагу рольовій невизначеності особистісного «Я». У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, що насамперед для неї важливо, і виробляє певні норми з метою оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності й компетентності.

Розглянемо психологічні механізми самовизначення.

Не даючи чіткого поняття самовизначення, А.В.Мудрик, розглядає механізм самовизначення як ідентифікацію – відокремлення [9]. Він вважає, що самовизначення особистості передбачає як засвоєння накопиченого людством досвіду, що відбувається наслідуванням і ідентифікацією (уподібненням), так і формування в

індивіда неповторних, тільки йому властивих якостей (як персоніфікація – відокремлення). Ідентифікація за наслідуванням і конформністю виступає провідною ланкою, зумовлюючи персоніфікацію особистості. Саме тому ідентифікація і персоніфікація є двостороннім процесом і механізмом самовизначення.

В.Ф.Сафін і Г.П.Ніков вважають двигуном самовизначення особистості протистояння “хочу” – “можу” – “є” – “ти зобов’язаний”, які трансформуються в “зобов’язаний, інакше не можу”. Виходячи з цього, автори стверджують, що співвідношення даних елементів, тобто самооцінка, поруч із ідентифікацією є другим механізмом для самовизначення особистості, без якого неможлива персоніфікація [14,с.67]. За умов їх взаємодії, перший механізм переважно обслуговує поведінковий аспект самовизначення, другий – когнітивний.

Найважливішим механізмом формування ідентичності, на думку Е.Еріксона, є послідовні ідентифікації дитини з дорослим, що виступають необхідною передумовою розвитку психосоціальної ідентичності в такому віці. Відчуття ідентичності формується у підлітка поступово; його джерелом служать різні ідентифікації, що мають витоки з власного дитинства. Підліток намагається виробити єдину картину світосприймання, об’єднуючи всі ці цінності й оцінки. У ранній юності індивід прагне переоцінити себе у відносинах з близькими, з суспільством – у фізичному, соціальному і емоційному планах. Він намагається знайти різні грані свого Я, стати, нарешті, самим собою.

Пошук ідентичності відбувається по-різному. Один із способів розв’язання проблеми ідентичності полягає у випробуванні різних ролей. Деякі підлітки після рольового експериментування і моральних пошуків починають просуватися у бік своєї мети. Інші – можуть зовсім уникнути кризи ідентичності. До них належать ті, хто беззастережно приймає цінності своєї сім’ї та обирає терени, визначені батьками. Частина підлітків у своїх тривалих пошуках ідентичності стикаються зі значними труднощами. Нерідко ідентичність з’являється лише після тривалого періоду спроб і помилок. У деяких випадках людині взагалі не вдається досягти сталого відчуття власної ідентичності.

Головні небезпеки, якої, на думку Еріксона, повинен уникнути підліток у цей період, є розмивання почуття свого «Я», внаслідок розгубленості, сумнівів щодо можливості направити власне життя у певне русло.

Канадський психолог Марші (1966) виділив чотири стадії розвитку ідентичності:

1. Невизначеність ідентичності. Індивід ще не обрав собі жодних певних переконань і жодного певного професійного напрямку. Він ще не зіткнувся з кризою ідентичності.
2. Попередня ідентифікація. Криза почалася, але індивід уже висунув собі якісь цілі й переконання, які є відбитком вибору зробленого іншими.
3. Мораторій. Індивід активно досліджує можливі варіанти ідентичності з думкою відшукати єдиний, який зможе вважати своїм.
4. Досягнення ідентичності. Індивід виходить з кризи, знаходить свою цілком певну ідентичність, обираючи на цій основі собі рід заняття і світоглядну орієнтацію.

Озвучені стадії відбивають загальну логічну послідовність формування ідентичності, але це не означає, що кожна з попередніх стадій є необхідною передумовою наступної. Лише стадія мораторію обов'язково передує стадії досягнення ідентичності, оскільки у цей період пошук служить передумовою вирішення проблеми самовизначення.

Надзвичайно важливим питанням є уявлення про ціннісно-смыслову природу особистісного самовизначення.

Рівень особистості – це рівень ціннісно-смыслові детермінації, рівень існування у світі смислів та матеріальних цінностей. Як зазначають Б.В.Зейгарник і Б.С.Братусь, для особистості «основна площину руху – морально-ціннісна» [7, с. 122].

Розкриємо це детальніше. По-перше, існування у світі смислів є існування на власне особистісному рівні (Л.С.Виготський); царина смислів і матеріальних цінностей існує там, де відбувається взаємодія особи і суспільства; цінності й сенси є, власне, мовою цієї взаємодії. По-друге, провідна роль цінностей у формуванні особистості зумовлена тим, що сповідування цінностей закріплює єдність і самототожність особистості, визначаючи собою головні характеристики особистості, її стрижень, її мораль, її моральність. Цінність належить особистості, оскільки «... іншого способу поведінки з цінністю, крім її цілісно-особистісного переживання, не існує» [7, с.16]. Отже, набуття цінності є набуття особистістю самої себе.

Ціннісні орієнтації – це елементи структури особистості, які характеризують змістовний бік її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій внаслідок здобуття цінностей фіксується істотне, найважливіше в людині. Це стійкі, інваріантні одиниці моральної свідомості – основні його ідеї, поняття, ціннісні блоки, смыслові компоненти світогляду, які виражають суть моральності людини. Система ціннісних орієнтацій виступає згорнутою програмою життєдіяльності і є основою реалізації певної моделі особистості. Тієї сферою, де соціальне перетворюється на особистісне, особистісне стає соці-

альним; де відбувається обмін індивідуальними ціннісно-світоглядними відмінностями за допомогою спілкування.

Цінності є одним з основних механізмів взаємодії особи й суспільства, особи і культури. Це узагальнені уявлення людей щодо цілей і норм своєї поведінки, що втілюють історичний досвід минулого, виражають сенс культури епохи, певного суспільства, загалом людства; орієнтири, з якими індивід і соціальні групи співвідносять свої дії. Отже, цінності є основою визначення мети, оскільки цільова детермінація людської діяльності – це ціннісна детермінація. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, але як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю нагальною потребою.

М.Р. Гінзбург розрізняє у складі життєвого плану два типи цілей: кінцеві (ідеальні) й допоміжні (реальні, конкретні). Кінцевою метою є ідеали, які розуміються як цінності. Реальні цілі характеризуються конкретністю і досяжністю, можуть змінюватися залежно від успіхів чи невдач [5, с. 44]. Тобто, існує прямиий зв'язок життєвого плану особистості з цінностями.

Як бачимо, уявлення про майбутнє пов'язане з цінностями, які в свою чергу тісно пов'язані з розумінням сенсу життя, є не тільки основою розвитку особистості, але й її результатом.

Таким чином, самовизначення пов'язане з цінностями, з потребою формування значеннєвої системи, у якій центральне місце займає проблема сенсу життя, орієнтації на майбутнє. Самовизначення особистості у суспільстві є прийняття активної позиції щодо соціокультурних цінностей, чим визначається сенс свого існування. Особистісне самовизначення має цінносно-смыслову природу, що формує орієнтацію на майбутнє.

Ставлення до цінностно-смыслові природи особистісного самовизначення є основою у вирішенні цієї проблеми у віковому аспекті. В усіх дослідженнях старшого підліткового віку підкреслюється, що потребою підлітка є прагнення посісти певне місце у суспільстві, хоча прагнення зайняти певне місце у суспільстві не є специфічною особливістю підліткового віку. Як свідчать роботи Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, Л.І. Божович та ін., прагнення зайняти нову соціальну позицію притаманно всім міжвіковим переходам, самому прагненню до набуття місця в суспільстві (соціальної позиції) в якісних особливостях тієї системи відносин, що складається в цьому віці між дитиною та суспільством. Специфіка ця, крім іншого, полягає й у тому, що, як зазначав П.П. Блонський, з кожним наступним віковим етапом розширюється коло спілкування дитини, що збільшує кількість суб'єктів цього спілкування.

У працях Д.І.Фельдштейна [15] доведено, що старший підлітковий вік є сензитивним щодо формування мотивації суспільно корисної діяльності, тобто діяльності, спрямованої на користь всього суспільства. Наріжним каменем у соціальному розвитку особистості є заняття підлітком позиції «Я – суспільство». На цьому рівні старшокласником вирішується проблема взаємовідносин з суспільством, що можливо лише у сфері цінностей та смислів. Отже, на цьому рівні це завдання вирішується як завдання особистісного самовизначення.

Зацікавленість глобальними проблемами сенсу життя, власного існування є істотною характеристикою несформованого самовизначення. Наявність інтересу до сенсу життя та його інтенсивне обговорення, на думку М.Р.Гінзбурга, свідчить про активне юнацьке самовизначення. Відсутність цих процесів свідчить про спотворене формування особистості [5].

У пошуках сенсу свого існування, у найбільш загальної формі проявляється ціннісно-смилова природа особистісного самовизначення. Пошук сенсу життя є процесом дорослішання особистості, становлення людського «Я», поведінка набуває форм, які притаманні дорослим. В.Франкл розглядає прагнення пошуку та реалізації людиною сенсу свого життя як уроджену мотиваційну тенденцію, притаманну всім людям, яка власне і є основним двигуном розвитку дорослої людини. Потреба у пошуку сенсу життя утворює ту внутрішню інстанцію, яка дозволяє людині інтегрувати численні вимоги, що йдуть з різних сфер її життєдіяльності, способу життя не як черги розрізнених випадків, а як цілісного процесу, який має цілі й наступність; допомагає актуалізувати здібності, максимально їх мобілізувати, згідно з завданнями, висунутими відповідно до виробленої концепції життя.

У старшому підлітковому віці і ранній юності відбувається відкриття внутрішньої гармонійності і переживання її як цінності. Відкриття себе, немов неповторної й унікальної особистості нерозривно пов'язане з відкриттям соціального світу, у якому ця особистість має жити. Юнацька рефлексія є, з одного боку, усвідомленням власного «Я» («Хто я?», «Який я?» «Які мої здібності?», «За що могу себе поважати?»), з другого - усвідомлення свого стану в світі («Який мій життєвий ідеал?», «Хто мої друзі і вороги?», «Ким хочу стати?», «Що маю зробити, щоб я сам і світ довкола мене були кращими?»). Перші звернені до себе питання ставить ще підліток. Другі, більш загальні, світоглядного характеру питання ставить юнак. Цей самоаналіз стає елементом соціально-морального самовизначення.

Ці пошуки мають у собі високий позитивний потенціал: у пошуках сенсу життя виробляється світогляд, розширюється система цінностей, формується той моральний стрижень, який допомагає подолати перші життєві негаразди. Юнак починає краще розуміти себе і світ довкола себе, починає ставати самим собою.

Отже, основу самовизначення в старшому підлітковому і юнацькому віці становить особистісне самовизначення, яке має ціннісно-смыслову природу, активно визначає свою позицію стосовно суспільно виробленої системи цінностей, намагається знайти сенс свого власного існування.

Таким чином, особистісне самовизначення як психолого-соціального феномену виникає в старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці; потреба у особистісному самовизначенні є потребою у формуванні значеннєвої системи, у якій злиті уявлення про себе та світ; особистісне самовизначення має ціннісно-смыслову природу, що проявляється в активному визначенні своєї позиції стосовно суспільно виробленої системи цінностей, визначенні на цій основі сенсу власного існування. Істотною особливістю особистісного самовизначення у цьому віці є його орієнтованість на майбутнє.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Наука. – 1980. – 336 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Илинична Божович [Психологическое исследование] – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Лидия Илинична Божович // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С. 23-24.
4. Выготский Л.С. Педология подростка: Вопросы детской (возрастной) психологии / Лев Семенович Выготский // Собр. соч.: в 6 т. Т.4. – 432 с.
5. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р.Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С. 43-52.
6. Дубровина И.В. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций учащихся / И.В. Дубровина, Б.С. Крутлов // Ценностные ориентации и интересы школьников. – М. : Изд. АПН, 1983. – С. 14-21.

7. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б.В. Зейгарник, Б.С. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 157 с.
8. Кенкманн П.О. Роль системы образования в жизненном самоопределении молодежи / П.О.Кенкманн// Автореф. дис. ...докт. дис. ...19.00.07. – Тарту. – 1985. – 24 с.
9. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих: кн. для учащихся / А.В.Мудрик. – М. : Просвещение,1990. – 189 с.
10. Петровский А.В. К проблеме самоопределения личности в группе / Артур Владимирович Петровский: тез. Доклада к XX Международной психологической конференции. – М.,1972. – С. 149-154.
11. Психологическая теория коллектива /Под ред.А.В.Петровского. – М., 1979. – 240 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии в 2-х т./ Сергей Леонидович Рубинштейн – М. : Педагогика, 1989. – 684 с.
13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн – М. : Педагогика,1973. – 424 с.
14. Сафин В.Ф. Психологический аспект самоопределения / В.Ф.Сафин, Г.П.Ников // Психологічний журнал. – 1984. – №4. – С. 65-74.
15. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе / Давид Иосифович Фельдштейн // Питання психології. – 1985. – №6. – С.53-55.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис /Эрик Эриксон [Общ. ред. Толстых А.В.]. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

В статье раскрыт теоретический аспект проблемы самоопределения личности, понимание ее сущности в социально-психологических и психолого-педагогических трудах, механизмы его возникновения и развития в старшем школьном возрасте.

Ключевые слова: самоопределение, идентификация, персонификация.

In the article opening the theoretical aspect of problem of self-determination of personality, understanding its essence in the socio-psychological and psycho-educational sources and mechanisms of his origin and development of senior pupils.

Key words: self-determination, identification, personification.